

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Filologiczny

Autoreferat rozprawy doktorskiej

**LEW GUMILOW I ALEKSANDER DUGIN.
O DWÓCH OBLICZACH EURAZJATYZMU W ROSJI
PO 1991 ROKU**

Bartosz Gołąbek

Promotor: prof. dr hab. Grzegorz Przebinda

Kraków 2008

Wydarzenia 1991 roku, przyjętego w omawianej pracy w charakterze historycznej cezury, poprzedzonego burzliwym sześciolletnim okresem „pieriestrojki” Michaiła Gorbaczowa, odznaczyły się w dziejach powszechnych zaskakującym zwrotem. Pograżone w wielowymiarowym kryzysie społeczeństwa ZSRR przechodziły bodaj najcięższe chwile od czasu II wojny światowej. Oto niemal tuż przy samej granicy ZSRR z Rzeczpospolitą Polską (PRL przestała formalnie istnieć w 1989 roku) w rządowej willi w białoruskim Viskuli spotkali się przywódcy trzech republik związkowych – Białorusi, Rosji i Ukrainy. 8 Grudnia 1991 roku Borys Jelcyn, Leonid Krawczuk i Stanisław Szuszkiewicz podpisali dokument, który okazał się aktem zamykającym niemal siedemdziesięcioletni okres funkcjonowania najpotężniejszego państwa świata, jakim był ZSRR. Wydaje się, iż żaden z uczestników tego wydarzenia wracając do swych obowiązków w Moskwie, Kijowie i Mińsku nie miał pełnej świadomości, iż złożone przez nich podpisy na deklaracji (zwanej popularnie *Porozumieniem białowieskim*) o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw oprócz formalnego rozwiązania imperium uruchomiły nieznana dotąd refleksję ideologiczną i historyczną w kilkunastu nowych organizmach państwowych, w tym oczywiście w największym z nich, formalnie także prawnym spadkobiercy radzieckiego mocarstwa – Rosji.

Prezentowana rozprawa jest studium poświęconym postsowieckiej refleksji nad tożsamością, historią oraz przyszłością. Ostateczny rozpad ZSRR był katalizatorem wielu zjawisk społecznych i intelektualnych, które w różnych postaciach od 1991 roku przybierają na sile do dziś. Ideowa pustka oraz trauma po upadku wielkiego państwa, pełniącego częstokroć jednocześnie rolę jedyne go ideologa, żywiciela i obrońcy, sprowokowała chaotyczne poszukiwania nowego, spajającego społecznie czynnika. O takie poszukiwania apelował w 1993 roku nawet sam prezydent Federacji Rosyjskiej Borys Jelcyn. Wspólnotowa świadomość obywatelska pierwszych lat Nowej Rosji okresu postsowieckiego kształtowała się wokół niezwykle palących problemów natury ekonomicznej, nie pozostając jednak zupełnie obojętną wobec kwestii ideologicznych. Na fali światopoglądowego oswobodzenia, spod zgliszczy represyjnie realizowanej ideologii komunistycznej we wczesnych latach dziewięćdziesiątych zaczęły wyrastać zupełnie nowe koncepcje aspirujące do zapelnienia ideologicznej pustki. Oprócz nich, odezwały się dawne projekty tkwiące przez lata w uśpieniu, ale także, choć przecież rodzime, to zupełnie w Rosji nieznane, ocierające się o granice intelektualnego niebytu idee emigracyjnych myślicieli rosyjskich z początków XX stulecia.

W ideologicznym pandemonium czasów prezydentury Borysa Jelcyna jedno z istotnych miejsc na intelektualnej mapie Rosji odnalazł dla siebie, właściwie mało znany w czasach sowieckich nurt eurazjatycki. Jakie atrakcyjne elementy mógł wnieść do postsowieckiego dyskursu intelektualnego ten zróżnicowany prąd intelektualny z połowy lat dwudziestych ubiegłego stulecia? Eurazjatyzm, rzecz jasna, nie przetrwał do rozpadu ZSRR w swej „klasycznej” postaci, kiedy rosyjska transformacja zaczęła uwalniać dostęp do filozofii i idei dotąd zakazanych. Okazało się, iż koncepcyjne rozważania historiozoficzne i kulturowe Mikołaja Trubieckiego, Piotra Sawickiego i innych propagatorów eurazjatyckiej idei mogą się stać dla nowego oczyszczonego z jakiegokolwiek ideologii organizmu społecznego i politycznego bardzo atrakcyjne. Poszukiwania rozwiązań dla Rosji i objaśnienia jej osobliwości stały się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku ważnym zadaniem nie tylko natury filozoficznej, ale także społecznej. Nie wszyscy Rosjanie byli w stanie pojąć jak doszło do tego, że ich potężna Ojczyzna, która pozostając wciąż wielka i wielonarodowościowa jakby przypadkiem przyłożyła rękę najpierw do zbudowania, a potem do rozwiązania największego imperium na świecie. Próba wyjaśnienia tych zawiłości nie mogła obejść się także bez zwrócenia uwagi na czynniki geograficzne, a przecież to głównie na tych elementach koncentrowali swą uwagę klasycy eurazjatyckiej myśli. Rosja na początku lat dziewięćdziesiątych otworzyła się na eurazjatyzm w jego różnych aspektach. Lektura coraz większej liczby dzieł klasyków eurazjatyizmu, rozwój wiedzy historycznej i bieżące wydarzenia w Rosji i na świecie pobudziły licznych intelektualistów do historiozoficznej dyskusji na temat samobytności Rosji oraz właściwości czynnika azjatyckiego w jej kulturze, tradycji i historii.

Atmosfera rozpadu ZSRR i toczonych przy tej okazji ideologicznych bojów sprzyjała rewitalizacji niektórych przynajmniej, założeń tradycyjnego eurazjatyizmu, który stanowił pewien holistyczny opis rosyjsko-eurazjatyckiej rzeczywistości aspirując do ideologii uniwersalnej. Najistotniejszą rolę w utrzymaniu i aktualizacji tradycji eurazjatyckiej w postsowieckiej Rosji odegrali z całą pewnością nieżyjący już historyk i etnograf, syn wybitnych poetów Nikołaja Gumilowa i Anny Achmatowej Lew Gumilow oraz filozof i politolog Aleksander Dugin. Obaj myśliciele są bohaterami omawianej tu rozprawy i zdaniem jej autora stanowią o dwóch odmiennych obliczach eurazjatyckiego nurtu w postsowieckiej Rosji.

W przypadku myśli Lwa Gumilowa, było to coś w rodzaju odkrycia, uczony zmarł przecież w 1992 roku, ale pozostawił po sobie ogromny dorobek, w którym dopiero po pewnym czasie zaczęto dopatrywać się wątków eurazjatyckich. Ze względu na biografię

myśliciela jego intelektualny dorobek w ograniczonym stopniu docierał do szerokiego gremium odbiorców za jego życia. Faktycznie, dopiero po jego śmierci, rzecz jasna już poza możliwością oddziaływania tego skromnego uczonego na los jego dzieł, potoczyła się czytelnicza fala popularności jego tekstów i niezwykle wydawniczy sukces historyka.

Eurazjatyzm odkrywany na kartach prac Gumilowa nie odszedł w zapomnienie wraz z jego śmiercią. Czytanie Gumilowa stało się modne, jego prace zaczęły żyć nowym życiem. Dlatego też, mimo niezwykle krótkiego czasu, który był dany uczonemu przeżyć w postsowieckiej Rosji (było to niespełna pół roku, Gumilow zmarł bowiem 15.VI.1992 r.) z całą pewnością należy potraktować jego twórczość jako współczesną, długie lata po jego odejściu oddziałującą na czytelników. Niewątpliwie po Lwie Gumilowie stylistyka zwolenników i propagatorów tego nurtu oraz, co zasadnicze, historyczne uwarunkowania eurazjatyckiej wizji Rosji uległy zmianie. Najbardziej dziś znaczącym i agresywnie zabiegającym o uwagę społeczną myślicielem wiążącym swe idee z eurazjatami jest politolog i filozof Aleksander Dugin, którego koncepcje ukazały się w Rosji już w całkowicie innym kontekście historycznym i kulturowym niż miało to miejsce w przypadku dzieł syna Anny Achmatowej. Rosja przeszła już najtrudniejsze elementy ciężkiej postradzieckiej reformy gospodarczej, która odcisnęła się niemiłym wspomnieniem u znacznej części społeczeństwa. Wciąż żywe w niektórych kręgach rosyjskiej elity politycznej i intelektualnej resentymenty postimperialne wzmocniły wydarzenia związane z kryzysem walutowym w 1998 roku, a nieco później wzmogło je jeszcze rozszerzenie Paktu Północnoatlantyckiego o byłe republiki radzieckie (Litwę, Łotwę i Estonię) oraz Polskę, a także wzmożenie militarnej, warto to podkreślić - ofensywnej aktywności zimnowojennego wroga ZSRR USA i NATO – tu szczególnie dotkliwa była dla Rosji akcja pod kryptonimem *Allied Force* (Sprzymierzona Siła) bombardowania Jugosławii w 1999 roku, później samodzielne już działania USA m.in. w Iraku i Afganistanie.

Publikowana dotychczas literatura przedmiotu obszernie prezentuje eurazjatyzm w jego klasycznej, emigracyjnej formule lat dwudziestych minionego stulecia. Większość polskich badaczy eurazjatyizmu jak choćby Roman Bäcker, Andrzej Lazari, Iwona Massaka, czy Ryszard Paradowski wzmiankuje także w swych analizach zarówno postać Lwa Gumilowa jak i Aleksandra Dugina. Trudno jednak wśród tych oraz obcojęzycznych lektur odnaleźć próbę wskazania cech łączących idee Lwa Gumilowa i Aleksandra Dugina oraz tych elementów, które czynią te dwa sposoby widzenia Rosji - Eurazji odmiennymi. Wydaje się, że nie nastąpiło dotąd czytelne skonfrontowanie tych dwóch „eurazjatyckich” postaw, a dla uporządkowania wiedzy o współczesnym nurcie eurazjatyckim warto taką próbę podjąć.

Innym nierozpoznanym dotąd zagadnieniem jest fakt, iż obaj myśliciele, których postrzeganie ograniczane było dotąd niemal wyłącznie poprzez pryzmat politologii i historiozofii, zakorzenili swe idee także w szeroko rozumianej kulturze, zarówno rodzimej jak i obcej. Celowym było zatem, zdaniem autora, uporządkowanie także tych kwestii w odniesieniu do każdego myśliciela z osobna. Wedle oceny autora rozprawy, w pracach naukowych podjęto także stosunkowo niewiele prób odpowiedzi na pytanie, co czyni obu intelektualistów, zwłaszcza nieżyjącego już przecież od szesnastu lat Lwa Gumilowa, wciąż popularnymi we współczesnej Rosji. Autor omawianej rozprawy postawił sobie za cel podjęcie próby ustalenia tych okoliczności, na podstawie wszystkich dostępnych materiałów źródłowych – prac Lwa Gumilowa opublikowanych na przestrzeni ostatnich lat oraz analogicznie, wszystkich dostępnych tekstów zwartych Aleksandra Dugina wydanych do końca 2007 roku.

Prezentowana praca podzielona jest na trzy części. W pierwszej z nich podjęta została próba zakreslenia historycznych i ideowych okoliczności rozpadu ZSRR i implikacji tego faktu dla rozwoju współczesnej myśli rosyjskiej, ze szczególnym uwzględnieniem idei eurazjatyckiej. W podrozdziałach poświęconych ideologicznemu odrodzeniu współczesnej Rosji pt. *W poszukiwaniu nowej idei* oraz *Eurazjatyzm w Nowej Rosji* zaprezentowane zostały zjawiska związane z kryzysem ideowym, który ogarnął społeczeństwa dawnych republik radzieckich, a w szczególności Rosji. Istotną rolę w przezwyciężaniu tego krytycznego stanu odegrały wartości związane z emigracyjnym ruchem eurazjatyckim, którego intelektualnymi spadkobiercami stali się niewątpliwie główni bohaterowie rozprawy: Lew Gumilow i Aleksander Dugin.

Druga część pracy poświęcona jest postaci Lwa Gumilowa. W pierwszym rozdziale autor zdecydował się na przytoczenie obszernych elementów biografii uczonego, które nie były w polskiej literaturze przedmiotu dotąd prezentowane. Ze względu na wyjątkowość losu uczonego – syna dwóch wielkich rosyjskich poetów Anny Achmatowej i Nikołaja Gumilowa – ze wszech miar zasadnym było odniesienie się do kwestii represji ze strony władz, które spotkały Gumilowa w związku z jego sławnymi rodzicami. Fakty te odcisnęły swe piętno także na naukowym życiorysie badacza, powodując wykształcenie się u niego swoistego stylu pracy, a zwłaszcza metody badawczej, często nieliczącej z przyjętymi w świecie akademickim standardami i zasadami.

Rozdział *Nauka i idee* poświęcony został w całości dokonaniom intelektualnym historyka – myśliciela. Na podstawie tekstów zwartych Lwa Gumilowa, które publikowano zarówno przed jak i po śmierci uczonego analizie zostały poddane główne wątki jego metody

badawczej i wpływające z niej wnioski i interpretacje faktów. Podrozdział *Etnos i przestrzeń* skupiony jest wokół teorii *etnogenezy* i *etnosfery*, zaproponowanej przez historyka w jego wiodących dziełach. Wątki wskazujące na związek etnosów z zamieszkiwaną przez nie przestrzenią wydają się być najbardziej bliskie teoriom tradycyjnego eurazjatyizmu. To, co Gumilow zaproponował nauce, to oryginalna teoria etniczna ściśle związana z naukami przyrodniczymi – geografią i biologią, ale także z nieznanymi dotąd nowatorskimi elementami łączącymi wiedzę o chemii i kosmicznej energii, które uformowały się w koncepcji *pasjonarności*. Idea ta wyeksponowana została w podrozdziale *Pasjonariusze, czyli twórcy Rosyjskiego etnosu*. W pracy *Od Rusi do Rosji* Gumilow w sposób jasny zaprezentował swoją autorską wizję rozwoju rosyjskiej państwowości, wskazując precyzyjnie *pasjonarne* osobowości, które miały największy (pozytywny) wpływ na ewolucyjne przejście od Rusi do Rosji. Niebagatelną rolę w historiozofii Gumilowa stanowi jego stosunek do początków staroruskiego państwa – tej problematyce poświęcony jest rozdział *Dawna Ruś według Lwa Gumilowa*, w którym autor przedstawia antynormański, słowianofilski pogląd badacza na kwestie fundacji staroruskiej państwowości. Kolejny rozdział rozprawy w całości poświęcony jest kontekstom eurazjatyckim w intelektualnej działalności Lwa Gumilowa. W rozdziale *Rytmy Eurazji. Szkic do portretu ostatniego eurazjaty* analizowane są główne treści wiążące postać uczonego z tradycyjnym nurtem eurazjatyckim. W pracach myśliciela wyraźnie widoczna jest jego niezwykła sympatia okazywana ludom koczowniczym, które znajdują w jego osobie swego obrońcę przed częstokroć nieuzasadnionymi atakami i zarzutami formułowanymi przez zwolenników tezy o barbarzyńskim charakterze stepowej kultury. Gumilow szeroko, kompetentnie i nie bez racji, aczkolwiek z pewną dozą stronnictwa właściwej obrońcy dobrej sprawy prowadzi swą eurazjatycką argumentację w tekstach o różnym profilu specjalizacji – historycznym, kulturoznawczym, etnograficznym.

Trzecia część rozprawy poświęcona jest działalności intelektualnej Aleksandra Dugina, filozofa i politologa urodzonego w 1962 roku. W pierwszym rozdziale autor na podstawie stosunkowo nielicznych dostępnych materiałów podjął próbę zaprezentowania rysu biograficznego myśliciela, który wchodząc w dojrzałość zaangażował się w rosyjskim ruchu nacjonal-bolszewickim pod przywództwem Eduarda Limonowa. Wczesne lata dziewięćdziesiąte, tuż po upadku ZSRR Dugin funkcjonował jako jeden z głównych ideologów tego ruchu – te kwestie, a także ewolucja Dugina i uzyskanie ideologicznej samodzielności omówione są w pierwszym rozdziale drugiej części rozprawy zatytułowanym *Enfant terrible nacjonalbolszewizmu*. W kolejnym rozdziale zaprezentowany został geopolityczny profil Dugina. Jego dokonania na tym polu prezentowane są tu na tle światowej,

ale przede wszystkim rosyjskiej tradycji geopolitycznej, sięgającej XVIII wieku. Za pośrednictwem Aleksandra Dugina do rosyjskiego dyskursu politologicznego i filozoficznego została wprowadzona i umocniona geopolityka, która w czasach sowieckich uważana była za dyscyplinę skompromitowaną i niepotrzebną. Geopolityczne koncepcje Dugina szeroko zaprezentowane po raz pierwszy w 1998 roku w jego podręczniku *Podstawy geopolityki* opierają się przede wszystkim o pomysły rodem z nazistowskich Niemiec (Karl Haushofer), operując jednocześnie w stylistyce debaty o cywilizacjach zaproponowanej przez Samuela Huntingtona w słynnym *Zderzeniu cywilizacji*.

Dugin jest myślicielem pracowitym, stara się w przedziwny często sposób łączyć różne wartości w skomplikowaną całość, co czyni jego idee niezwykle eklektycznymi, sprawiając wrażenie chaotycznych. Oprócz dość dobrze usystematyzowanej myśli geopolitycznej ideolog współczesnego eurazjatyizmu jest gorącym zwolennikiem tradycjonalizmu, w którym upatruje odrodzenie Rosji pogrążonej w ideologicznym kryzysie. Charakterystykę duginowskiego tradycjonalizmu zakorzenionego w kulturze rosyjskich staroobrzędowców, a inspirowanego myślą francuskiego ezoteryka Rene Guénona, autor omawianej tu dysertacji analizuje na kartach rozdziału *Aleksander Dugin wobec tradycji*. Postać myśliciela wiązana była dotąd niemal wyłącznie z ujęciami z pogranicza politologii i filozofii politycznej, zwłaszcza w kontekście jego koncepcji Rosji-Eurazji, zaktualizowanej ostatnio w 2007 roku w pracy *Geopolityka postmodernizmu*. Rzadko poruszane dotąd w literaturze przedmiotu wątki związków idei Dugina z kulturą i literaturą znalazły w omawianej pracy odzwierciedlenie w rozdziale trzecim części trzeciej pt. *Paradygmat kultury*. Autor podjął tu próbę interpretacji eseistycznej działalności Dugina, chętnie pozycjonującego się także w szeregu krytyków kultury i literatury. Zdaniem autora, niebagatelną rolę w systemie wartości i planie autopromocji twórcy *Podstaw geopolityki* odgrywa także jego niezwykła aktywność w dziedzinie szeroko rozumianej oświaty – by wymienić tu choćby jego edukacyjny projekt *Nowy Uniwersytet*, czy wreszcie kilka dużych pozycji wydawniczych będących faktycznie podręcznikami – *Podstawy geopolityki*, *Filozofia polityki* i najnowsza pomoc naukowa do przedmiotu wiedza o społeczeństwie – *Обществоведение для Новой России*. W podrozdziale 4.3 części trzeciej omówione zostały elementy działalności Dugina stanowiące o jego inklinacjach do zaistnienia w przestrzeni kultury popularnej i masowej świadomości współczesnego odbiorcy przekazu mediów elektronicznych. Obserwując częstą obecność myśliciela w mediach elektronicznych, w tym w coraz bardziej multimedialnym Internecie, wydaje się, iż plan popularyzowania swojej osoby jest przez niego z powodzeniem realizowany. Aktywność ta została także dostrzeżona przez popularnego pisarza rosyjskiego

Władimira Sorokina, który wprowadził na karty swej powieści pt. *Dzień Oprychnika* (2006) groteskową postać niejakiego Dugi, którego pierwowzorem jest Aleksander Dugin.

Lew Gumilow i Aleksander Dugin wyszli poza ścisły krąg eurazjatyckiej idei. Odmienne warunki historyczne i ich intelektualna sprawność oraz samodzielność spowodowały wyodrębnienie się w Rosji po 1991 roku zupełnie nowego zjawiska, który choć nawiązuje w wielu miejscach do „klasycznego” eurazjatyizmu, już takim być nie może. Obaj myśliciele reprezentują dwie odmienne wizje postrzegania Rosji w kontekście jej przeszłości i tradycji. Dzieli ich podejście do kwestii fundamentalnych – człowieka i jego pozycji w systemie wartości kultury, a także wyobrażenia o historycznych archetypach kultury rosyjskiej i statusu imperiów w historii cywilizacji.

Lew Gumilow reprezentuje łagodniejsze podejście do kwestii narodu i etnosu, w swych tekstach dostrzega człowieka i jego związki z naturą. Dugin nie patrzy na rzeczywistość poprzez pryzmat losu ludzkiego, ale całych politycznych systemów, wielkich imperiów ścierających się w odwiecznej wojnie na śmierć i życie. Sądy prezentowane przez obu myślicieli, bardzo złożone i różnorodne, pozycjonują ich na przeciwnych krańcach ideowego bieguna – antyeuropejskość Lwa Gumilowa ma w rzeczywistości wymiar symboliczny, tymczasem antyamerykanizm Dugina jest wojujący i żądny ofiar. Rosja-Eurazja ma w tekstach obu myślicieli zupełnie inny kształt, nawet w jej metageograficznym opisie. Z obrazu Gumilowa Europa jest praktycznie wyłączona, a ważne role odgrywają przestrzenie Azji Środkowej i Syberii. Obraz Dugina stanowi z kolei wielki kontynentalny blok ciągnący się od Atlantyku aż po Władywostok – inną rolę widział dla „swojej Rosji” Gumilow, inne cele wyznacza jej Dugin.

Należy wyraźnie podkreślić, iż mimo pewnych punktów zbieżnych i wspólnych wątków ideowych, myśl Lwa Gumilowa i Aleksandra Dugina jedynie w ograniczonym zakresie czerpie z tradycji klasycznego eurazjatyckiego źródła. Narzucające się na pierwszy rzut oka powierzchowne podobieństwo światopoglądów obu myślicieli jest raczej złudne, albowiem obaj reprezentują zupełnie odmienne wyobrażenia o Rosji i świecie, a różnice ujawniają się także w metodach i stylu ich zobrazowania.

Myśliciele nigdy nie mieli okazji do osobistego spotkania. W ocenie piszącego te słowa, spotkanie takie nie nastąpiło także w przestrzeni idei. Syn wielkich poetów Anny Achmatowej i Nikołaja Gumilowa oraz dawny podopieczny Eduarda Limonowa, w naturalny sposób stanowią dwa niezależne i zupełnie różne oblicza posteurazjatyckiej myśli w Rosji po 1991 roku.